

3. Кирилюк, д-р філол. наук, проф.,

З ІСТОРІЇ ТВОРЧИХ ШУКАНЬ Т. ШЕВЧЕНКА

Досліджуються творчі шукання Т. Шевченка нового способу та підходів до вираження свого бачення тогочасної дійсності через нові форми творчості.

Ключові слова: Т. Шевченко, задум, повість.

Исследуются творческие изыскания Т. Шевченко нового способа и подходов к выражению своего видения тогдашней действительности на основании новых форм творчества.

Ключевые слова: Т. Шевченко, замысел, повесть.

The author investigates T. Shevchenko's creative search of the new way and approaches to express his vision of that time reality based on the new forms of creative work.

Key words: T. Shevchenko, the author's message, a narrative.

Після звільнення з кріпацтва почався період інтенсивного загальнокультурного розвитку юного поета – період формування системи ідейно-естетичних поглядів, становлення літературного таланту Шевченка. Про цей етап його життя писали російські й українські літератори, що спілкувалися з ним. І. Панаєв розповідав у "Літературних спогадах" про зустрічі з ним на літературних вечорах Є. Гребінки й О. Струговщикова. Спілкування з учасниками гуртка Є. Гребінки, який відвідували В. Белінський, В. Даль, І. Панаєв, М. Маркевич, І. Сошенко, М. Момбелі, О. Пальм, відіграло велику роль у процесі збагачення літературної обізнаності й творчого розвитку поета. Тут обговорювались щойно опубліковані твори, і це сприяло формуванню його уявлення про хід розвитку літератури, про актуальні потреби й перспективи.

Уже ранні твори поета, при єдності ідейної спрямованості й емоційного забарвлення, вражали надзвичайним жанровим розмаїттям. У "Кобзарі", що вийшов у 1840 році, вміщено ліричні твори ("Думи мої...", "Думка"), соціально-побутові та історико-патріотичні поеми ("Катерина", "Тарасова ніч", "Іван Підкова"), балади ("Причинна", "Тополя"). Спробами у драматичному жанрі були твори "Назар Стодоля", "Никита Гайдай". У віршах "Перебендя", "До Основ'яненка" він торкався літературно-естетичних проблем, питань ролі та призначення митця. Знайомлячись у бібліотеці Є. Гребінки з творами світової літератури, Т. Шевченко відчув загальну тенденцію розвитку прози, яка виявлялася в той час і в російській, і в українській літературі. У роздумах над творами, що з'являлися в тогочасних журналах та альманахах, у роботі над підготовкою альманаху "Ластівка" в автора-початківця виникали власні творчі ідеї у новому для нього жанрі.

У контексті літературного процесу 40-х років, коли інтенсивно йшов розвиток прозових жанрів, Шевченко виявляв інтерес до близького йому критичною тенденцією гоголівського напрямку і до творів Пушкіна. Створені Гоголем типи поміщиків надихали на задум сатиричного зображення представників панівних верств суспільства. Сприймаючи й осмислюючи здобутки гоголівського напрямку, він виявляв зацікавленість і у подальшому розвитку української літератури, в якій теж формувався критичний напрямок. У написаному російською мовою романі Квітки-Основ'яненка "Пан Халявський" (1840) створена картина життя й примітивного світобачення розумово обмеженого, бездуховного українського панства. У 1841 році опубліковано сатиричний роман письменника "Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова...", спрямований проти деградуючого поміщицько-чиновницького соціального середовища.

На ранньому етапі ставлення до творів критичного напрямку не було однозначним. У лекціях про тогочасне українське письменство в Київському інституті народної освіти М. К. Зеров говорив, що малоросійський гумор Квітки "возбудил большой смех над малороссийским простонародьем". Схвально згадавши про виступи Котляревського й Квітки проти "тенденційно-гумористичного використання українського матеріалу", він зауважив, що Квітка "не втримався на здобутій висоті, давши в "Пані Халявському" набір не завжди смачних анекдотів про малоросіянина-провінціала. Не дарма, – стверджував він, – критик "Маяка" Тихорський (Маяк. – 1843. – Т. X. Кн. XIX) заявив з того приводу: "Школа малороссийских повестей, начатая Нарежным и развитая теперь с таким успехом, – ложная. Будь даже поэма, писанная в этом юмористическом духе самым гениальным пером, смело скажу, она противна изящному. Неужели Вы думаете возвысить земляков в глазах европейцев портретами Ивана Ивановича и Ивана Никифоровича, Халявского?.. Вы унижаете их в общественном мнении людей, которые, не зная коротко наших притапанных земляков, составляют о них свои понятия на основании Ваших рассказов" [5, 120–121].

Шевченко з пошаною ставився до зачинателя української прози, високо цінував його талант, ілюстрував твори, проте у нього формувався інший принцип добору життєвого матеріалу і спосіб його критичного відображення. Недостатність життєвих спостережень і уявлення про внутрішній світ, спосіб мислення, логіку поведінки представників панівних верств ускладнювала задачу критичного їх зображення. В поемах і віршах поета увага зосереджувалась на стражданнях нездолених, а образи їхніх гнобителів створювалися, як правило, за принципом рольової функції персонажа. У вірші "Гоголю" поет відзначив, що при єдності ідейної спрямованості їхньої творчості вони по-різному виражають протест проти свавілля, жорстокості й страждань народу:

*Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.*

Прагнення до створення сатиричних образів, характерних для творів гоголівського напрямку все більш виразно відчувається у творах Шевченка. Спілкування у 1846 році з чернігівським поміщиком Кейкуатовим, в родині якого він якийсь час провів, малюючи портрети, дало можливість відобразити риси психологічного типу і логіки поведінки кріпосника у поемі "Княжна" і повісті "Княгиня", де описана історія виродження й руйнування родини розпутного князя Мордатова. Уявлення поета про соціальні й психологічні процеси в суспільстві й у душах людей поглиблювалось при знайомстві зі світовою класикою та у процесі обговорення творів, що друкувалися в російських журналах і альманахах. В умовах інтенсивного розвитку російської повісті у Шевченка народжувався намір створення прозового твору гоголівського напрямку. Цьому могла сприяти опублікована у 1841 році повість "Кулик" Гребінки, з яким Шевченко у той час активно співробітничав.

Антикріпосницька спрямованість повісті була близька Шевченкові. В образі її героя представлено поширений тип пошукача засобів збагачення. В розмові з колишнім приятелем по службі він говорить про одруження: "Это единственная цель моей жизни; я рад жениться, но вы знаете, я человек небогатый". Сподіваючись на його допомогу в досягненні мети, він прикидається його щирим другом, поводить ся заповідливо, а одружившись і одержавши багатий посаг, він рішуче змінюється. Відчувши себе володарем маєтку і людських душ, він виявив риси жорстокого кріпосника, жадібного, підступного й безжального. Зухвало повівся він зі своїм благодійником, знущаннями довів до загибелі його улюбленого хрещеника Петрушку і його кохану дівчину.

Велику зацікавленість поета викликали надруковані в "Отечественных записках" повісті Панаєва "Онагр" (1841) і "Актеон" (1842). В них описана історія небагатого провінційного поміщика, який прибув до Петербурга з мрією про збагачення і надією прилучитися до світського кола. Сатирична спрямованість творів підкреслюється епіграфами, в яких образно представлена суть головного персонажа на різних етапах його життя. Цитуючи "Руководство к естественной истории" Блуменбаха", автор пояснює, що *онагр* – різновид спритних віслюків, що водяться у Татарії, харчуються не придатною для інших тварин травою і численними отарами з'являються в інших країнах. А *актеон* – комаха, у якої немає ні серця, ні крові, і кублиться у скотарнях.

У першій повісті герой неймовірними зусиллями майже досяг мети, одержав багатий спадок, корисливо обрав наречену, а в другій, насолоджуючись здобутим, став жертвою більш спритних ділків і втратив усе набуте. Незаперечним свідченням того, що повісті Панаєва були відомі Шевченкові й сприяли виникненню задуму твору про руйнування дворянської родини, є те, що він використав вигада-

ну Панаєвим назву для означення людей такого типу. У повісті "Онагр" повідомляється, ніби у Парижі один дотепний пан винайшов термін для означення "тамошних царьков среднего общества", які намагаються видавати себе за світських *levés*, будучи їхніми антиподами: "Это название прекрасное и звучное: *онагр!*" – переконає дотепник. Оно было принято парижанами с восторгом и тотчас вошло во всеобщее употребление, – зауважує оповідач, – оно (в этом почти нельзя сомневаться) перейдет и к нам, и мы скоро привыкнем к нему, как привыкли к странным прозваниям "львов". У повісті "Художник" Шевченко використовує слово "онагр", описуючи поведження й коло інтересів "світської красуні", як вона сама себе називала: "И если бы продлилось её уединение еще год-другой в этом тёмном углу без кроважных обожателей, т. е. без львов и онагров, я уверен, что она бы одурела или сделалась бы настоящей идиоткой..."

Намічені мотиви задуманого твору свідчать, що у розвитку сюжету передбачався такий характер перебігу подій, як і у повістях Панаєва, де доля головного персонажа поетапно змінюється. На першому етапі домінує невдоволеність нестатками і пристрасне прагнення збагачення, на другому – приходить бажаний успіх, а у фіналі – неочікуваний повний крах. Такий розвиток подій підкреслюється назвою нездійсненого задуму – "Из ничего почти барин". Під такою назвою Шевченко записав ряд мотивів для задуманої повісті в альбомі, який значиться серед паперів, відібраних у нього при арешті 5 квітня 1847 року [4, 172]. Детальний опис альбому подано у "Шевченківському словнику". Тут зазначено і наявність у ньому запису плану повісті: "На 2-му арк. – автограф плану повісті "Из ничего почти барин"" [3, 34].

Тема й проблематика намічених мотивів дають певне уявлення про жанрову природу задуманого твору і про те, на якому етапі розвитку російської повісті він міг виникнути. Для 40-х років характерний розвиток жанру світської і побутової повісті, посилювався інтерес до відображення характерів, звичаїв, побуту різних суспільних угруповань. Першими ж мотивами у задумі намічено поширену у світській повісті тему суперечності прихильників світського й сільського життя, конкретизується характер конфліктної ситуації. В загальних рисах означені типи характерів та особливості інтересів персонажів майбутньої повісті. Чоловік героїні характеризується мотивами: "Умение пользоваться обстоятельствами", "Агрономические усовершенствования". Зовсім інші турботи у жінки: "Жена и слышать не хочет о деревне". Образ мав розгортатися мотивами, в яких розкривається надзвичайна її обмеженість і бажання домогтись успіху у вищому світі: "Мечты о волшебном эффекте на бале у его превосходительства", "Отчаяние по случаю кружев", "Мадам Рембо", "Восторг по случаю мантильи". Мотивом "Чиновник с бумагами, камер-

динер и камерюнфер", згадками про обслугу, коло спілкування, сімейні події доповнюється інформація про родинний уклад. Певну роль у розвитку сюжету мав відігравати і типовий для світської повісті мотив збагачення через успадкування майна померлих родичів: "Радость всех радостей, известие о параличе".

У другій і третій частині задуму заплановано розповідь про сімейні події. Радісні, пов'язані з весіллям дочки, скоро змінюються неприємними, які означені мотивами: "Приданое", "Семейное неудовольствие", "Сцена почти драматическая". У третій частині, попри "добрые результаты агрономических усовершенствований", відчувається занепад і наближення краху: "Барин не в духе", "Винокурня сгорела", "Управитель выкупается на волю", "Дочь с бесчисленным семейством...". У таких обставинах настроїв героїні характеризується мотивом: "Кружева вздорожали, неумолимая управительша". Завершується розвиток подій мотивом – "Земская полиция".

За тематикою, семантичним наповненням ситуацій, жанровими ознаками, що проглядаються у фрагментарному тексті, задум Шевченкового твору наближається до російських повістей перших десятиріч XIX століття і відображає характерні риси раннього етапу розвитку нової прози. У творчій ідеї задуму і наміченому способі її реалізації відчувається сприйняття традицій, заснованих зачинателями російської реалістичної прози Пушкіним і Гоголем. Гоголівські сатиричні образи поміщиків і новий тип набувача – "приобретателя" – надихали на критичне зображення ницості тих, що користувались узаконеним правом гноблення народу. Осмислення творчих здобутків Пушкіна більше стосувалось поетики, стимулювало пошуки засобів здійснення художнього задуму. Мотив "Вилла в Палермо и скотный двор" поєднанням несумісних понять нагадує епізод поеми Пушкіна "Граф Нулин", де вихованка французького пансіону, покинувши читання сентиментального роману, захопилась "за окном возникшей дракой козла с дворовою собакой", що відбувалася на скотному дворі. У творі Пушкіна і в задумі Шевченка альтернативні поняття (сентиментальний роман, вілла у Палермо у контрасті зі скотним двором) використовуються як ознака суперечності "високого" і "низького" – омріяного чи удаваного і реального. Аналогічна й функція такого прийому психологічної характеристики героїнь. У подальшому Шевченко часто звертався до прийому непрямої психологічної характеристики, даючи читачеві можливість самостійно робити висновки про особистість персонажа. Так у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" представлена кузина, яка приховує своє невігластво і ницість інтересів та удає обізнаність і зацікавленість літературою. Її гість повірив у щирість її захоплення творчістю Кернера, надіслав їй збірник творів письменника, а в наступний приїзд побачив книгу під канапою з нерозрізаними сторінками.

Не здійснивши задум через арешт і заслання, Шевченко повернувся до нього, як тільки з'явилась можливість творчої роботи. У 50-ті роки в кількох повістях він використав мотиви у побудові образів, основні риси яких намічені у задумі. Викриваючи ницість представників панівних верств суспільства і тих, хто прагне прилучитися до них, Шевченко торкається питання про причину появи таких типів: "Из какого болота вытекает и так широко разливается эта топорная, безобразная страсть в сердце женщины? – розмірковує він і доходить висновку. – Вопрос не головоломный: из болота бездействия и из тины нравственной пустоты. Врождённых таких отвратительных способностей я не признаю...". Стверджуючи, що вирішальну роль відіграють умови, в яких відбувається формування особистості, він у кількох повістях різними засобами підкреслює переваги народної традиції виховання.

Негативний тип жінки з наміченими у задумі рисами присутній у кількох повістях. При яскраво вираженій індивідуальності подібних образів у повістях "Княгиня", "Музыкант", "Несчастный", "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали", всім їм тією чи іншою мірою притаманні ознаки типологічної спорідненості. У різних формах виявляються намічені у задумі риси характеру – схильність до завищеної самооцінки, обмеженість інтересів, бажання вражати неіснуючими чеснотами, мрія про досягнення вищого соціального статусу або майнового стану, наполегливість у досягненні мети. Ці риси героїнь із вищих суспільних верств виступають різким контрастом образам жінок, що живуть за законами народної моралі.

Одним із перших образів, в яких використані ідеї раннього задуму, був образ Катерини Лук'янівни у повісті "Княгиня". Здійснення її бажання віддати дочку за князя або генерала стало причиною страждань і загибелі Катрусі, руйнування сім'ї і маєтку, від якого залишилося саме згарище. В описі дитинства Катрусі автор розкриває соціально зумовлену протилежність принципів виховання, що намагалася впровадити мати, народним поняттям Микитівни, які охоче засвоювала дитина. Майже у всіх повістях автор торкається питання залежності індивідуальних рис особистості від оточення й виховання. У відступах повісті "Художник" автор розмірковує про характерне для заможних кіл суспільства нехтування материнським обов'язком і переконання, що не варто "убивать дитя над пустою книгою. Она и без книги... сделает себе блестящую карьеру". "Едва только из пеленок, мы начинаем его набивать своими нелепыми восторгами, себялюбием и прочею дрянью. И, наконец, делаем из неё деревянную куклу на шарнирах", – зауважує автор. У повісті "Музыкант" про захоплену світськими турботами Софію Самійлівну сказано, що у неї "сердце матери спрятано под себялюбием светской красавицы". Визначальна роль умов і принципів виховання підкреслюється історією двох близнючок, одна з яких була гідно вихована в сім'ї простих, добрих і благородних людей, а та, що потрапила в оточення Арновського, успішно засвоїла мораль і звички, що в ньому побутували.

Особливо гостро роль обставин у формуванні особистості розкривається у повісті "Несчастный". У процесі становлення нової суспільно-економічної системи виявлялися нові тенденції, формувалися нові соціальні типи, риси яких яскраво відображені Гоголем в образі Чичикова. Послідовник гоголівського напрямку Шевченко у повісті "Несчастный" представив новий тип жінки. Їй не притаманні дворянські забаганки, а жага збагачення набула надзвичайної сили. При істотних відмінностях образу дочки прапорщика Марії Федорівни від світських красунь їх поєднують риси бездуховності, зосередженість на власних примітивних інтересах, наполегливість у здійсненні своїх бажань. Дитинство її пройшло серед солдат під наглядом розпутної бабки. Одружившись із багатим удівцем, вона намагалася позбутися його дітей, щоб єдиним спадкоємцем залишився її син. Всі інтереси її зосереджувались лише на матеріальних цінностях. Таким виріс і її син, що привело до конфлікту між ними. Мати була змушена просити, щоб украї розбещеного юнака взяли до армії. При зміні соціального тла, на якому відбувається дія, повість будується за планом задуму. В ній буденні й небуденні події спочатку ведуть до успіху, а завершується історія Марії Федорівни, як і у задумі, появою земської поліції.

Російські повісті, в яких поєднався досвід російської та української літератур, могли б відіграти свою роль у розвитку прози обох літератур. Як слушно зауважив О. І. Білецький, "вони з'явилися тоді, коли, за словами О. М. Пипіна..., давно одійшов в історію той суспільний побут і літературний період, в який вони створювались. "Враження, – писав Пипін, – було б далеко сильніше, якби вони могли появитися в свій час"" [1, 236].

Задум повісті, яка мала стати першим прозовим твором поета, виник в епоху, коли в літературі йшов процес формування і розвитку антикріпосницької тенденції, яка тоді вже яскраво виявилася у творчості Гоголя. Нездійснений задум був першим кроком до реалізації ідеї сатиричного зображення визискувачів – "жестоких людей неситих". Така тенденція на тому етапі розвитку літератури розвивалася й у творчості Марка Вовчка. Із захопленням Шевченко сприйняв її "Народні оповідання", високо оцінивши майстерність відображення важкої долі поневоленого народу. "Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина, – записав він у лютому 1858 року в Щоденнику. – Необходимо будет написать письмо и благодарить её за доставленную радость чтением её вдохновенной книги" [6, 155]. Особисте знайомство відбулося на початку січня 1859 року. У короткий період перебування письменниці в Петербурзі зав'язалися дружні стосунки, листування тривало до смерті поета. Їхня творча співдружність дала плідні наслідки у розвитку української літератури. Літературознавцями відзначено особливу роль періоду їхнього спілкування у творчому зростанні письменниці: "В період 1859–1861 рр. Марко Вовчок остаточно закінчила роботу над новими творами, що свідчили про її даліше ідейно-творче зростання, яке відбувалося під впливом передової російської літератури і творчості Шевченка. Насамперед це стосується таких творів як "Інститутка" і "Ледащиця"" [2, 306].

Визначення суті нездійсненого задуму Шевченка дає можливість глибше осмислити ряд відомих фактів. Поглиблюється розуміння присвяченого їй вірша, який свідчить, що Шевченко цінував не тільки зближеність позицій, майстерність у відображенні життєвих явищ, але бачив у ній спадкоємицю і продовжувача його літературної справи, пов'язаної з розвитком гоголівського напрямку в літературі.

*Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!*

З її боку багатозначним є те, що, при незмінному глибокому співчутті страждаючим героїням, як у творах "Горпина", "Одарка", "Казачка", у період спілкування з Шевченком вона створила повість "Інститутка" з сатиричним образом головної героїні з панських кіл – обмеженої, владної і примхливої панянки, що одержує насолоду від знущання над підвладними їй. Присвята Шевченкові повісті наводить на думку, що творча ідея задуму, яка у 50-ті роки розроблялася ним у ряді повістей, могла бути предметом їхнього обговорення.

Письменниця продовжила те, що починав Шевченко і з успіхом реалізувала ідею, близьку до його раннього задуму. "Марко Вовчок створила перші зразки викривальної антикріпосницької прози в українській літературі, заснованої на принципах критичного реалізму і справжньої народності. Передові українські письменники другої половини XIX ст. – Федькович, Мирний, Франко, Коцюбинський, Леся Українка, Тесленко, Стефаник, Черемшина, Кобилянська – високо цінували оповідання, повісті, казки Марка Вовчка, і кожен з них у певній мірі зазнав впливу її творчості" [2, 314]. Так в українській літературі формувався принцип критичного зображення нікчемності, духовної ницості самовдоволеного панства.

1. Білецький О. І. Російська проза Т. Г. Шевченка // Білецький О. І. Від давнини до сучасності. – Т. 2. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. 2. *Історія української літератури*. – Т. 1. – К.: АН УРСР, 1954. 3. *Лашкул З. В., Ткаченко В. Я.* Альбоми, рисунків, поезій і фольклорних записів 1846–1850 років // Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. 4. *Описание бумагам художника Тараса Шевченка, препровожденным при отношении от 6 апреля 1847 г.* (де зазначено, що вилучено: 1. Связка стихов, писем, разных бумаг. 2. Книга писанных стихов под заглавием: "Три лига". 3. Маленький альбом со стихами и рисунками) Гражданский губернатор Фундуклей // Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії. – К., 1975. 5. *Українське письменство XIX в.* Конспект лекцій проф. М. К. Зерова. 1927–28 рік. Видавнича комісія III курсу літературно-лінгвістичного циклу КІНО. 6. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів у 12 т. – К., 2003. – Т. 5.